

HA 1.791

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HIRLAPTÁRA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

56.évf. 1948. 2.füz.

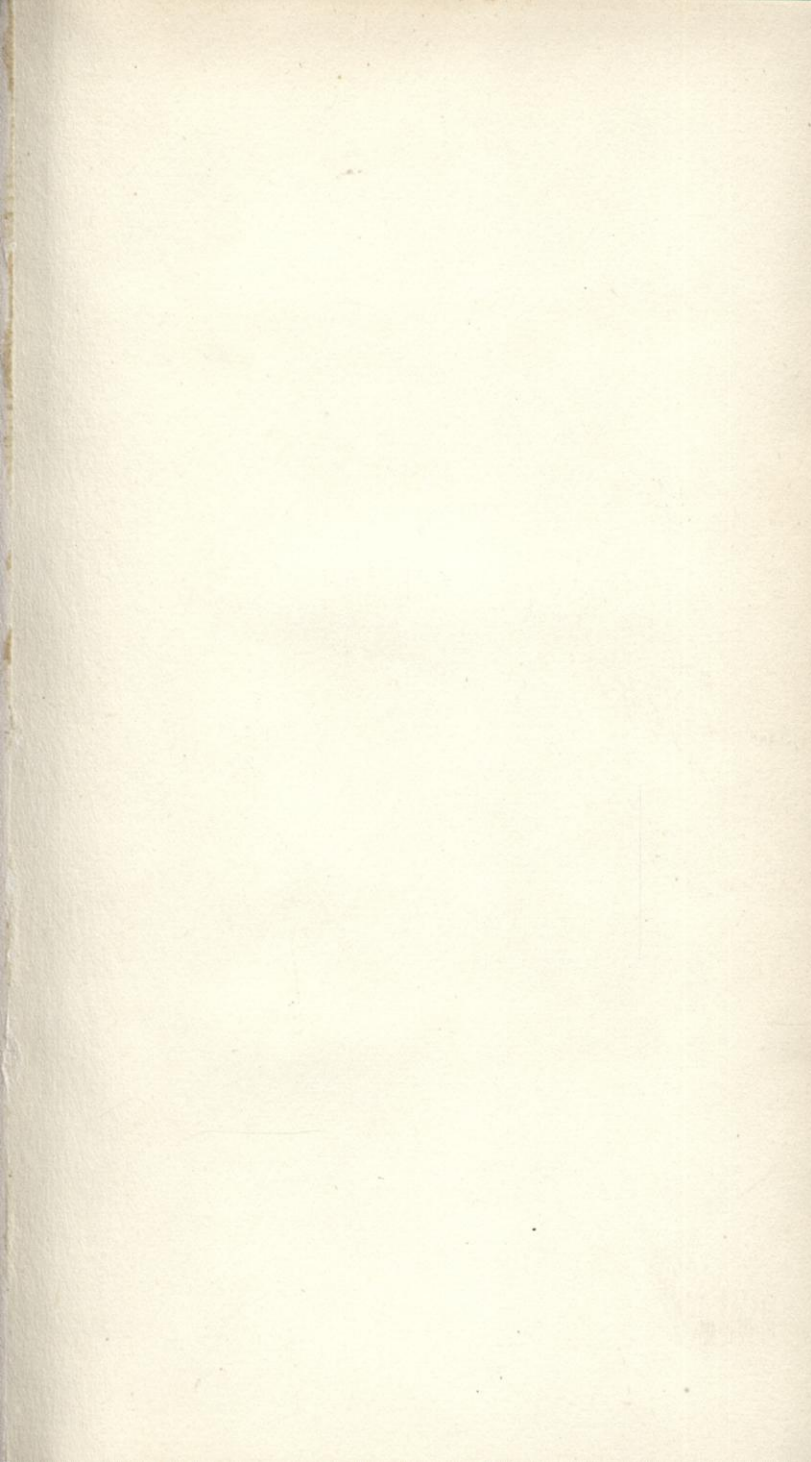
bor.

Megj.: Xerox példány

Teljes

Fv.

Dné.

HA 1.791

HA 1.791

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

ECKHARDT SÁNDOR

ÖTVENHATODIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK FÜZET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

BUDAPEST 1948

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

<i>Barlay Szabolcs</i> : A magyar reformáció és az északolasz szabadgondolkodás (I.)	81
<i>Csefkó Gyula</i> : Dárius kincse és Mohammed koporsója	100
<i>Gulyás Pál</i> : Nyomdánk belső élete a XVI—XVIII. században (II.)	100

ADATTÁR.

Botfalvai. Egy ismeretlen vígjáték. (II.) Közli: <i>Kárpáti Sándor</i>	121
Kiss István jeruzsálemi utazása. Közli: <i>Pásztor Lajos</i>	133
Gvadányi egy lappangó munkája. Közli: <i>Vértes O. András</i>	144
Arany János kiadatlan levele. Közli: † <i>Szinnyei Ferenc</i>	151

ISMERTETÉSEK.

Magyar Századok. <i>Lónay György</i>	152
Bisztray-Kerecsényi: A magyar próza könyve II. <i>Fábián István</i>	154
Khaniczay Tibor: A fátum és szerenese Zrínyi műveiben. <i>Herczeg Gyula</i>	158
György Lajos: Valkai András. <i>Klanczay Tibor</i>	160

A szerkesztésért és kiadásért felelős: ECKHARDT SÁNDOR.
Kéziratok és ismertetésre szánt könyvek az ő címére küldendők:
Budapest, XII., Muskátli.u. 4.

Adattár Nyomdai és Irodalmi Rt. Budapest, VI., Paulay Ede-utca 65.

Felelős: Wiesmeyer Emil

A MAGYAR REFORMÁCIÓ ÉS AZ ÉSZAKOLASZ SZABADGONDOLKODÁS.¹

I.

A magyarság nemzetközi kapcsolatainak vizsgálatánál kettős feladatot kell megoldani a kutatónak. Ismernie kell a magyar nép szellemi, művelődési, tudományos készletét abban a korban, amelyről tárgyal, de világosan kell látnia azokat a forrásokat és utakat is, amelyeken a külföldi áramlatok eljutottak népünkhöz. A XVI. századi magyar reformátorok racionalizmusát, szabadelvűségét kutatva lehetetlen volt észre nem vennem az északolaszországi liberalizmus betörését. Lássuk tehát előbb ennek az európai jelentőségű mozgalomnak legfőbb mozzanatait.

1. Az Aristoteles-probléma és a páduai filozófia.

Mind az emancipált újkori ember igénye, mind a filozófiai láz arra ösztönözte a cinquecento gondolkodóit, hogy Aristoteles filozófiáját újra értékeljék. Nem arra voltak kíváncsiak, mit hozott ki a nagy bölcselelő filozófiájából a híres aquinói szent, hanem arra, hogy mi a véleménye magának Aristotelesnek az élet legnagyobb kérdéseiről. Először filológiaiilag akarták revidálni a pogány bölcselelő műveit, utána pedig magyarázatokkal látták el. Ilyenkor legtöbbször a pogány Aristoteles-kommentárokat vették figyelembe és természetesen, hogy emiatt eredményeik sehogysem egyeztek a római ortodoxia hagyományos magyarázataival. A legfőbb kérdések a világ örök létezésének, a lélek halhatatlanságának és a Gondviselés lényegének filozófiai fejtegetése körül mozgottak.

Ezek az újkori Aristoteles-magyarázók valóságos hadjáratot indítottak az Egyház ellen, amely — szerintük — a kereszténység érdekében meghamisította az ókori filozófus tanait. Ők úgy látták, hogy Aristoteles sok kérdést megoldatlanul hagyott és Szent Tamásék skolasztikája jogtalanul olvasta ki belőlük a kereszténységgel megegyező tanokat, mint pl. a lélek halhatatlanságának bizonyítását.² Az újkori filozófusok abban tévedtek leginkább, hogy Aristoteles szellemében szerették volna megoldani azt, amit ő maga sem volt hajlandó megfejteni. E hibás szemlélet kialakulásának

¹ Irodalomtörténeti Közlemények LVI.

egyik európai centruma az északolaszországi páduai egyetem filozófiai tanszéke volt.

Az itáliai filozófusok legtöbbje a racionalista vagy nominalista pogány Aristoteles-kommentárokat fogadta el. Averroes és Aphrodisai Alexander tartotta lázban a XVI. századbeli pádovai böleselőket is. Az egyetemen Niccolò Vernia (1440—1499) fogalmazta meg először újkori formanyelven az averroista tanokat. A XVI. század több böleselője tőle kapta az indítást, hogy szakítson Aristoteles tomista magyarázatával. Vernia művei nyíltan hirdették az egyéni lélek mulandóságát és a lelki, szellemi tevékenységeket a test organikus működéseiből kellőképp megmagyarázhatónak vélték.

De még Averroes sem volt elég azoknak, akik könyörtelen harcot indítottak az egyéni halhatatlanságot ígérő kereszténységnek. Így állt elő az a helyzet, hogy az északolaszországi filozófusok a keresztény gondolkodást „durvábban tagadták, mint Averroes”.² Pietro Pomponazzival aztán beköszöntött Páduába az averroista aristotelizmus válsága, ahogy Ueberweg mondja filozófiatörténetében. Ez az atheista filozófus ugyanis még Averroesen is túltett és tagadott mindent, amit józan ésszel nem tudott felfogni. Renan kimutatta, hogy a XIII. század óta sokan gondolkodtak úgy, mint Pomponazzi, mégis ő ártott a legtöbbet a római ortodoxiának. Pomponazzi ugyanis nemcsak bebizonyíthatatlannak hirdette a keresztény tanokat, hanem feleslegesnek is: nekünk semmi keresnivalónk nincs odaát! Atheizmusának jelentősége a súlypont áthelyezésben keresendő, aminek következményeként az embernek csakis a földi dolgokkal érdemes foglalkozni.

„Pádua szellemi élete a XVI. században” c. értékezősemnek III. Fejezetében (A páduai filozófia és szabadgondolkodás-ban) részletesen boncolgattam a filozófiai tanszék minden egyes megnyilatkozását, a tanárok állásfoglalását, keresztény vagy pogány hitvallását. Itt csak utalok erre. A részletes tárgyalás helyett inkább az északolaszországi racionalizmusnak és újpogány materializmusnak felmérhetetlen európai hatására mutatok rá. Az olasz szabadgondolkodóknak nem is annyira filozófiai eredményei számítanak itt, hanem az a szemléleti mód, amellyel közeledtek Istenhez, kereszténységhez, kinyilatkoztatáshoz, bibliához, metafizikához: mindenhez, ami az anyagin túl van. Északolaszországban, a páduai egyetemen kristályosodott ki az a kereszténytelen világnézet, amelyet a művelődéstörténet „humanista-renaissance életszemléletnek” nevez. Európa leglátogatottabb egyetemén filozófiai érvekkel igazolták az evilágias világnézetet, amelynek következtében a külföldi hallgatók előtt elhomályosult a tekintély-tisztelet s életüknek, lelküknek célja többé már nem az Egyház keretén belül megvalósítandó Isten-szolgálat volt. A tekintély előtti feltétlen meghajlás helyett a *homo europaeus* vérébe lassan beleszívódott

a hirhedtté vált páduai credo: „*Fiat ipsa ratio auctoritas, sine qua nec valet auctoritas.*” Ha ily racionalista tételek hallatára nem vált is hitetlenné minden fiatal eruditus, azt mindenesetre megtanulta, hogy az észben lássa az egyedüli életrendező tényezőt és hogy a rációval még a hitet is jogában áll ellenőriznie. Ha valóságos öntudatú volt is, a csodák lehetőségének, a lélek halhatatlanságának, az egyházi igazságoknak filozófiai tagadása és a keresztény Gondviselés-tan mibenlétének kétségbevonása rendszerint lelkihasadást eredményezett. A hittitkok alapjának: az egyházi tekintélynek ledöntését a páduai filozófiai órák valóban a legtöbb diáknál el is érték. Az ily humanista a régi tekintély vallás helyett állandóan újat keresett. S mivel az alap-kritérium az érthetőség volt, addig és oly mértékben változtatta a régi hitrendszert, ameddig értelme mindent el nem fogadhatott. Az Észak-Itáliából hazatérő és a katolikumnak végérvényesen hátatfordító humanistáinknak lelki életében a főbb állomások rendszerint a következők voltak: keresztény hagyomány alapján álló otthoni nevelés, a külföldi időszak nagy lelki válsága, kiábrándulás az otthon szerzett hitélményekből, új megoldás keresése, konverzió Erazmus, Luther vagy Kálvin útmutatása szerint. Az olaszoknak azonban volt még egy negyedik útjuk is és ép ez az az *unitarius megoldás*, amelynek Magyarorszáig kiterjedő hatását van hivatva a jelen tanulmány kibogozni.

2. Az északitáliai reformáció és az unitarizmus kezdetei.

A Cinquecento második harmadában Észak-Itáliában is egyre erősebb lett a vallásos élet. A Tridentinum alapján álló katolikus Egyház megerősödve került ki a nagy szellemi esatából. Mindenütt megindult az egészséges hitélet, a papképzés, a tudományos nevelés, a szentségek hagyományos vétele. Észak-Olaszország Borromeo Szt. Károlya vitte elől az ortodoxia fáklyáját.

De ugyanilyen megújhódás volt tapasztalható a katolicizmuson kívül is. Az északolasz racionalisták tekintélyes része ugyanis hamar szembefordult Pomponazziék atheizmusával. Jóllehet ezek sem a római ortodoxia, sem a német-helvét protestantizmus hitelveit nem fogadták el, mégis vallásos meggyőződéssel igyekeztek a vallástalanság bajain segíteni. Míg az anabaptisták északi, német mozgalma népi eredetű volt és rituális jelleget öltött, addig az északolaszországi inkább tudós, racionalista mozgalom volt, mely a Szentháromságot logikai abszurdumnak hirdette, a Logost halandó emberré, az Istenanyát pedig közönséges asszonnyá degradálta. Ezek a vallásos racionalisták nem fogadták el sem az averroisták, sem az alexandristák materializmusát, sem a féléton megálló lutheri, vagy kálvini protestantizmust, hanem csak azt vették át a kereszténységből, amit logikai és jogi szillogizmusokban ki tudtak fejezni: „*movimento giuridico-razionalistico*”. Tagadhatat-

lan, hogy a katolikus és protestáns orthodoxia szempontjából ez a vallásos megmozdulás igen eretnek színezetű, de mégis fontos a nyugati kereszténység történetében, hisz Páduában és Észak-Olaszországban a teljes atheizmus visszاسzorításaként jelent meg. Ezért kell igazat adnom Didenek, aki „Michel Servet et Calvin” című művében Renan alapján kijelenti: „La Réforme précisément est une réaction contre l'incrédulité italienne de ce temps-là”.⁴

Ez a reform az olasz deista humanisták vallásos filozófiája volt; Pomponazzi tanainak és a német-helvét protestantizmus hitrendszerének racionalista egybekapcsolása: az itáliai filozófiai pagанизmusnak és a protestáns tanoknak szabadelvű szintézise. Az újításnak különösen jogászok és az averroista orvos-filozófusok voltak legnagyobb hívei és terjesztői.

A Quattro- és Cinquecento fordulóján — mint már említettem — feltűnő liberális hangok hallatszottak Itáliában a dogmagyarázók körében. *Valla Lőrinc* Mózeset és az evangélistákat pusztán csak hisztórikusoknak vélte. A Krisztus istenségét tagadó „zsidózók” száma is egyre nőtt. Közülük néhányat pl. *Giorgio da Novara*t ki is végezték. A dömés inkuizició Bolognában hallgatásra kényszerítette *Gabrielle da Salo* nevű orvost is, mert nyíltan hirdette, hogy Krisztus nem Isten, hanem József és Mária fia — közönséges fogantatásból. Az inkuiziciós perek *Zanino da Solcia* bergamoi kanonokot és *Petro* arandai püspököt is az eretnokség gyanújával vádolták. Az utóbbi szintén kétségbe vonta Krisztus istenségét és tagadta a purgatóriumot és a poklot.⁵ A XVI. század folyamán ez a szabadelvű hang egyre erősödött és különösen Északolaszországban, a velencei köztársaság területén Vicenzával, Veneziával és Páduával az élén minden város tudott róla. A toleranciájáról híres San Marco köztársaságban különös előszeretettel gyülekeztek az inkuizició elől menekülő olasz reformátorok. 1546 táján Vicenzában állítólag már konferenciára is jöttek össze, az azóta legendás hírűvé vált „*Collegia Vicentiná*”-ra.

Hogy itt mi mindenről tárgyaltak, azt csak sejtik a történészek⁶ és így ezzel nem foglalkozom, ellenben igen fontos a magyar kapcsolatok szempontjából, hogy e titkos társaság legfőbb vezetőit, tanításaikkal együtt megismertessem. Együttal itt sorolom fel azokat a szabad gondolkodókat is, akik e társaság keretén kívül ugyan, de vele egyértelmű eretnokségeket hirdettek. *Bernardino Ochino* (1487—1564) Itália egyik leghíresebb szónoka volt. Ferences, majd kapucinus barát lett. Rendje generálissá tette 1538—1542-ig. Ekkor már titokban eretnek tanokat vallott. Juan de Valdès-szal kötött barátsága egyre jobban eltávolította Egyházától. Genfbe szökött és néhány évig a Svájcba menekülő olasz hitújítóknak volt lelkipásztora. Szentháromság-tagadása (Catechismo. Basilea, 1561) predestinációs tana és a többnejűségről vallott (*Dialoghi XXX.* u. o. 1563) erkölestelen elvei miatt azonban innen is kiűzték s Len-

gyelországba volt kénytelen távozni., Csodálatos szónoki tehetsége, világos értelme nagy bátorságot adott az első olasz unitárius hívőknek.⁸

Tanítványai között találjuk a hirhedtté vált *Francesco Calabrese* nevét, akit abszurdumig vitt predestináció-tana miatt annyiszor és oly kegyetlen formában átkoznak az egykori protestáns iratok. Nevével *Arany Tamással* kapcsolatban még találkozunk. Az ellenséges érzületű feljegyzések szerint Francesco azt tanította, hogy az üdvösség és a kárhozát egyedül és kizárólag csak a predestinációtól függ és semmiféle kapcsolatban nincs az emberi eselekedetekkel. A Szt. Ágostoni „felix culpából” ő „sanctum peccatumot” formált. Magának a Krisztus halálának üdvösségszerző erejét is semminek tartotta a Kegyelem mindenható munkájával szemben. Hirdette a lélekalvást és elvetette a gyermekek keresztséget.⁹

Camillo Renato a Grigioniban meghúzódó olasz anabaptisták vezére volt. A dogmák közül különösen a Szentháromságot, a szentségek közül pedig a keresztséget és az Oltáriszentséget tagadta. Francesco Calabresehoz hasonlóan Camillo Renato is spiritualizta értelemben magyarázta a predestinációt és különösen a Szentléleknek tulajdonított lelki újjászületés abszolút erejét állította vele szembe. Magát is ezért hívta Renatónak (igazi neve állítólag: Giorgio Siculo volt). A lélek halálát annyira természetesnek tartotta a test halálával együtt, hogy szerinte Ádám és ivadékai akkor is meghaltak volna, ha a bűn nem lép is közbe.

Camillo híres kijelentése igen jellemző az egész olasz szabadelvű vallásosságra: a Szt. Lélekben újjászületett hívőnek nincs szüksége sem predestinációra, sem a Szentségekre, sem tekintélyre; egy a fontos: „*Spiritus ille christianus.*”¹⁰ Majd látni fogjuk, hogy Mélinzék mily megdöbbenve tapasztalták, hogy Debrecenben szintén kísért ez a veszélyes elgondolás!

Servet y Reves Mihály.

Az eddig említett reformátorok inkább saját egyéni elgondolásaikat vetették papírra. A következők mindegyikére inkább egy déleuropai reformátor, a spanyol *Servet y Reves Mihály* (1509—1553) volt különösen nagy hatással. A platonista Servet már 21 éves korában Straszburgban könyvet írt „*De trinitatis erroribus libri VII.*” címmel. A következő évben, 1532-ben pedig újabb filozófiai érveket sorakoztatott fel a Szentháromság ellen „*Dialogorum de trinitate libri II.*” c. könyvében. A biblián és a hagyományokon nyugvó keresztény tanítások állandó korrigálása és az ellenük való örökös protestálás következtében az út szabadon állt Servet számára a Szentháromság megdöntéséhez is. Melancthon jól érezte a veszélyt, amikor ezeket írta Kálvinnak: „ami a háromságot illeti, te tudod, hogy én mindig

félttem, hogy ez a kérdés előbb-utóbb felmerül." (Epist. 1. IV. ep. 140.) Ezt annál jogosabban írhatta is annak a Kálvinnak, aki reformátori pályája elején elég határozatlan volt a Szentháromság hagyományos terminusainak elfogadásában. Nyíltan ki is fejtette, hogy mivel e teológiai okfejtések és terminus technikusok nincsenek meg a Bibliában, nem kell elítélni a más nézetten lévő reformátorokat. Fontos, hogy a dolog lényegében, az Istenség három személyének megvallásában egyet értsenek. E vészes könnyelműség ellen azonnal felszólalt Melanchtonon kívül Bullinger és Bucert. Sőt Caroli Péter nyílt szentháromságtagadással vádolta Kálvint.¹¹ 1550 körül azonban minden megváltozott. Servet és a nyomában járó olasz szabadgondolkodók eretneksége oly veszélyt jelentett, hogy Kálvin is kénytelen volt felvenni velük szemben a legkíméletlenebb harcot és csakhamar belátta, hogy a római egyház görög-latin terminusai (trinitas, essentia, persona, hypostasis, stb.) — akár bibliai kifejezések, akár nem — nélkülözhetetlen fegyverek a heretikusok ellen. A kálvini „pálfordulást” híven tükrözik a Corpus Reformatorum XXXVII. Op. Calv. Institutio Liber I., XIII. 3. §. sorai. Saját szavai szerint a római egyház hagyományos terminusai nagyon is alkalmasak arra, hogy mindazt, ami „captui nostro perplexa in Scripturis” impeditaque sunt, ex verbis planioribus explicemus”. — Tény, hogy a kezdetben még a „Symbolum Athanasii”-t is bíráló Kálvin később a Szentháromságtan legortodoxabb védője és a serveti antitrinitarizmus legharciasabb elnyomója lett. 1546. február 13. kelt levelében azt írja Farelnek: „ha Servet valaha Genfbe jön, sohasem hagyja el élve a várost”.¹² Pedig Servet, mint a szabad bibliai gondolat reformátora óriási visszhangra talált az európai szabadgondolkodók táborában. Eszményképe lett azoknak a humanistáknak, akik egyetemes műveltségüknél fogva mindenhez hozzá akartak szólni.¹³

Alig húsz éves és máris rajongva olvassa a Bibliát azzal a céllal, hogy teológiai eszméit jobban alátámaszthassa. A genfi vallatásnál is azt fejtegeti: „Car Notre Seigneur nous a commandé en S. Matth. que ce que lui nous aura révélé en secret, que nous ne le devons point cacher, mais le communiquer aux autres.” (1553. aug. 23.) Egész életében a keresztény hit könnyen érthetővé tételén dolgozott. Pepin Ábelhez intézett leveléből láthatjuk legjobban, hogy Servet mély apostoli elszántsággal állott reformtanainak szolgálatába: „Az idő közel van, a harc bekövetkezik. Vajjon ki fog diadalmaskodni a Jelenések vadállata felett? Az Írás azt mondja: azok, akik az ő jelét el nem fogadták. Az ő jele pedig a háromság iskolai tana. Biztosan tudom, hogy rám e dolog miatt halálbüntetés vár, de azért bátorságom nem csügged.”¹⁴ Hogy jutott el Servet a Szentháromság tagadásához? Mint humanista gondolkodó, sokat foglalkozott a görög kozmogóniával. A Christianismi Restitutióban sok platoni és phythagoreusi reminiscenciával talál-

kozik az olvasó. Kiindulásul a Genesis I. 3. egyik sorát veszi: „Isten mondá, legyen világosság! — és lön világosság.”

A világban lévő fénynek ősforrása az isteni ész, az *ideális ratio*. (Ezt sohasem nevezi *personának*, sem pedig *Atyának*!) Ez az isteni fény Krisztusban öltött formát (— de itt nem a történeti Jézusról van szó. —) Ebben a Krisztusban Isten saját magát tette láthatóvá. Örökségül megteremtette és neki adta a világot: A teremtéskor — Servet szerint — az isteni őserő elsősorban az őanyagot formálta önmagából, mely őanyag a benne lévő erő által annyi teremtményre osztatott, amennyi a teremtés pillanatától a világ végéig létezett és létezni fog. A történeti sorrend szerint tehát először létesült Krisztus, minden dolog életető világossága, ereje és anyaga és csak utána és őérette a világ.

Ennélfogva nyugodtan nevezhetjük Krisztust Istennek, világ urának, mindenhatónak, alfának és omegának, mert minden Krisztus által Istentől van! A *ratio divina* az emberiség tragikus bünbesése után újra elküldötte az őanyagot (Krisztust) a világba, hogy lelkileg alkossa újra az embert! Számára kiválasztotta Máriát, tőle született meg a világra küldött Krisztus, az ember Jézus, aki élt, szenvedett és meghalt. Ekkor testének anyaga elvegyült a föld porával, a benne működő krisztusi erő pedig visszazállott oda, ahonnet jött: az őanyagba. Servet szerint nem lehet Szentháromságról beszélni, mert nincs három isteni személy. Jézus nem oly értelemben volt Isten, mint a keresztény hagyomány mondja. Nem Isten lett emberré, hanem az ember Jézus lett „istenné” téve, az ember Jézus rendeltetett Istenné. Az Úr felemelte őt kiváló képessége miatt és isteni erőt, tekintélyt és jogot biztosított neki. Servet szintén „istennek” nevezte tehát Krisztust, csak hogy oly *equivocus* értelemben, amely miatt a katolikus és protestáns *orthodoxia* sohasem tudta elfogadni krisztológiáját. Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy ez a spanyol racionalista reformer imádság közben esökkentett áhitattal fordult volna az örök istenségétől megfosztott, degradált Krisztus felé. Épp ellenkezőleg! Misztikus rajongással fohászzkodott hozzá. A *Christianismi Restitutio* teológiai okfejtéseit állandóan megszakítja Jézushoz intézett bensőséges imáival. Ennek előszavát pl. így zárja be: „Óh Jézus Krisztus, Isten fia, aki nekünk égből adattál és aki a feltáruult istenséget magadban láthatólag kijelented, óh fedd fel magadat a te szolgád előtt... Közöld a te jó szellemedet... igazgasd az én lelkemet és tollamat, hogy a te istenségednek dicsőségét hirdethessem. Ez az ügy a tiéd...” A racionalizmusnak és pietizmusnak ezt a kiegyensúlyozottságát Dávid Ferenenél újra megtaláljuk.

Servet szerint lehetetlen Szentháromságról beszélni, mert Jézus sem volt kezdettől fogva Isten, — a harmadik személy pedig a Szentlélek még annyira sem nevezhető Istennek, mint a történeti Jézus. Se nem külön személy, se nem imádandó. Részesül ugyan

az istenségből, mert a teremtésben közvetlen része volt. Naturalista alapon összehasonlítja a Szentlelket a széllel, a mozgással és új tanát az általa annyiszor tanulmányozott vérkeringési elmélettel képesolja össze: „Primus ergo est sanguis, . . . secundus est spiritus vitalis, tertius est spiritus animalis . . . Dicitur anima esse in sanguine et anima ipsa est sanguis, sive sanguineus spiritus. Non dicitur anima principaliter esse in parietibus cordis, aut in corpore ipso cerebre, aut hepatis, sed in sanguine.” Amint az erekben keringő, lüktető vér és a földi lényekben található lélekezés nem jelöl külön személyt, úgy az Isten lelkét sem lehet az Atyától különálló, önálló személynek tartani! A háromságot a pápa tanította először. „Aki igazán hiszi, hogy a pápa az antikrisztus, annak azt is igazán kell hinnie, hogy a pápai háromság ördögi tan. Óh Jézus Krisztus, szabadíts meg minket az antikrisztus babyloni fogságától, zsarnokságától és bálványozásától. Ámen.”¹⁵ De hogyan szabadít meg Krisztus „a pápai dogmáktól”? úgy, hogy elküldte apostolát, Mihályt (értsd rajta Servet nevét), aki győzelemre viszi az egyistenhívés tanát. Azóta hár van a sárkány, vagyis az antikrisztus-pápa ellen (V. ö. Jelenések könyve XII. 7.) E harcban Mihály győzni fog, mert az Isten angyalai segítik őt és a sárkányt kivetik.¹⁶ A teljes kijelentés és az igazság határozott győzelme csak 1585-ben következik be. Az Apokalipszis szerint ugyanis (XII. 6.) az egyház menekülni kényszerül és ettől számítva 1260 évig a pusztaiban tartózkodik. Servet szerint, az Egyház menekülése a niceai zsinattal (325) kezdődik, ahol a császár szerzetes, a püspök meg császár volt,¹⁷ az Isten pedig három darabra szakított („tripartitum Deum”).

Servet oly veszélyt jelentett a nyugati kereszténységre, hogy Kálvin a legvéreseb rendszabályoktól sem riadt vissza. A szabadclvű, de oly meghatóan pietisztikus spanyol egyre nagyobb hatást gyakorolt a lelkekre, különösen az északolasz gondolkodókra. Melanchton 1539-ben már kétségbeesve figyelmezteti a velenceieket, hogy ne olvassák Servet veszedelmes könyveit, sőt igyekezzenek ez istentelen tévedéseket kiírtani. (Epist. 1. I. 100. l.) A kóbor spanyol orvos 1553. aug. 12-én este Genfbe érkezett. Kálvin már másnap elfogatta és okt. 27-én máglyán kivégeztette. De mártírhálála csak lendített az olasz szabadgondolkodáson. Servet y Reves Mihály tanai különösen a két Socinóra, Lelióra és Faustóra, Francesco Stancaróra, Matteo Grifaldi di Mofára és Giorgio Biandrafára voltak nagy hatással. Ezek az olasz reformerek voltak azután elindítói a magyarországi szabadelvűségnek.

A két Socino.

Lelio öt éves korától *Páduában* nevelkedett. Később jogot hallgatott, de szívesebben foglalkozott a görög, zsidó és arab filozófiával. Páduában szoros kapcsolatban volt Servet követőivel: Gri-

baldi jogással, Paolo Alciati-val és Biandrata orvossal. Zürichben Bullinger köréhez tartozott. De nem sokára menekülnie kellett, mert Kálvinnak feljelentették. A vád szerint együttműködött az indexre tett „De haereticis” c. mű írójával, Martinus Bellius-sal. Krakkói tartózkodása maradandó nyomokat hagyott a kezdődő lengyel unitárius mozgalom életében.¹⁸ Szerintem jelentősége nem annyira tanításában van, hanem unokaöccsére, Fausto Socinóra (1539—1604) gyakorolt hatásában. Fausto ugyanis tőle és Biandratától vette át a „tradizione patavinát”, azt a humanista mentalitást, mely a keresztény vallás tételeit éppúgy kritikájának boncoló kése alá vette, mint bármely más humanista tudományt, pl. a római jog tételeit. Ezért írja róla Delio Cantimori: „Fausto procede realmente come un *giurista* nel sezionare e dissezionare i testi sacri.” Ez az olasz humanista mentalitás kísértett állandóan Dávidék lelkében is Erdélyben.

Fausto 23 éves korában vette át nagybátyja szellemi örökségét. Veszélyes játék volt ez, mert teológiai, filozófiai tanulmányokat egyáltalában nem végzett; logika és rendszeres gondolkodás helyett csak mindent kritizáló értelmére hallgatott; elégségesnek tartotta ő is a Camillo Renato-féle „spiritus christianust”. Míg Kálvin a kérlelhetetlen isteni akaratot, Luther a Krisztusba vetett hitet domborította ki, addig Fausto Krisztus kereszthalálának és a satisfactiónak merész újraértékelésével tűnt ki. 1577-ben a Majna melletti Frankfurtban heves vitája volt a kálvinistákkal. A vita lefolyásáról Biandratát és Dávid F.-et levélben értesítette és ezért főbb vonásaiban nekünk is meg kell ismernünk e disputát, melyet 1594-ben könyvben is kiadott „De Jesu Christo Servatore” címen, párbeszédes formában. A mű azzal a kérdéssel kezdődik, hogy tulajdonképpen miért is halt meg Krisztus a keresztfán oly borzalmas halállal? Válasza kettős: példát és erőt akart adni a mi földi szenvedéseink elviseléséhez, másrészt feltámadásával az örök életbe vívő utat akarta megmutatni. Mindkettővel pedig rámutatott arra a végtelen nagy szeretetre, mellyel Isten a megtérő bűnöst várja és megjutalmazza. Könyvének további részében éles dialektikával mutatja ki a megváltásról szóló ortodox dogma tarthatatlanságát. A római katolikus hitrendszer szerint Krisztus halála egyúttal elégtétel, satisfactio is. Véres kereszthalála kiengesztelte a megsértett isteni igazságot! Fausto Socino szerint a satisfactio nem egyeztethető össze Isten tökéletességével. Hiszen, ha a katolikus dogma alapján állunk, Isten a bűnöst, az emberiséget büntetlenül hagyja és ennek bűnéért ártatlant büntet. Istenhez nem a véres satisfactio, hanem a büntetés nélküli nagylelkű megboesítás illik. A hagyományos elégtéltannak elvetése után Socino sorra vizsgálja azokat a szentírási helyeket, amelyekkel az ortodoxia igazolni szokta a maga tételeit. Bámulatos ravaszsággal s humanista filológiai dialektikával mutatta ki, hogy a Biblia sehol sem tartal-

mazza a satisfactiot. Különben is, nem Istennek van szüksége az elégtételre, hanem nekünk, embereknek. Mi távolodtunk el, nekünk kell visszatérnünk hozzá. *A kiengesztelődés tehát emberi actus.*

Krisztus a bűn miatt rettenetesen szenvedett, de a legszörnyűbb halál idején is hű maradt Istenhez: „kibékült” vele. Példáját követve, mi is kibékültünk Istennel. Példájával az ember Krisztus megváltotta az emberiséget az elmúlástól.

Fausto oly élesen fejtette ki a megváltásnak és ezzel párhuzamosan a Megváltónak emberi jellegét, hogy tanításában Krisztus istensége és a Szentháromság tana magától roppant össze.¹⁹ Ezzel akaratlanul is igen veszélyes útra terelte az unitárius lelkeket. Dávid Ferenc is végelemzéseképen azért jutott a dévai börtönbe, mert logikusan levonta a Socino-tanok konzekvenciáit: Krisztus csak ember, tehát nem jár ki neki az Istent megillető imádás.

A Pomponazzi-féle „movimento ateistico” ellenhatásaként egyre többen csatlakoztak azokhoz, akik az ókori pogány filozófiát szellemi egységben akarták összeházasítani a kereszténységgel. Ezek a dogma nélküli keresztény humanisták annyira át voltak itatva az antik és keresztény műveltséggel, hogy lehetetlen volt elszakadniok tőlük. Egyikről sem akartak lemondani, hanem össze akarták egyeztetni az evilágit és a természetfelettit.²⁰ Az eredmény az lett, hogy a racionalista paganizmus a teológia minden területén megfosztotta a keresztény tanokat természet- és észfölöttiségüktől. E veszélyes degradálási folyamat különösen Pádoyában dívott és innét indult el világgörüli útjára.

Francesco Stancaro.

Az elindítók élén látjuk őt is. Pap volt, de 1540-ben Pádovában protestánsná lett az ex-franciskánus Girolamo Galateo rábeszélésére. A források arra engednek következtetni, hogy, mint orvos és héber nyelvész a páduai egyetemen tanított és Gribaldinak volt társa. Nyughatatlan vérű, spekulatív gondolkodó volt. Már 1530-ban nagy feltűnést keltett Velencében megjelent könyve, az „Institutio de modo legendi hebraice” 1546-ban ugyanott nyomatta ki az „Expositio in epistolam Jacobi apostoli” e. teológiai művét. Az Inquisitio üldözöbe vette. Útiránya: Friuli, Vienna, Regensburg, Konstanz, Zürich, Basel volt. Itt 1547-ben közzétette veszedelmes nézeteit „Opera nouva della riformatione si della dottrina cristiana come della vera intelligenza dei sacramenti” címen. 1548-ban és 1553-ban Erdélyben is járt. Stancarót a saját elveihez való fanatikus ragaszkodása arra predesztinálta, hogy minden harcában vesztes legyen. Érthetetlenül makacs volt kieszelt spekulációinak hirdetésében. Krakkóban a világi hatóság börtönbe vetette; de a dúsgazdag, szabadelvű lengyel Stadnitzki megszőktette. Majd Pinczowban letelepedve, 50 pontból álló ú. n. „Canones reformationis”-t írt. Krasinski ismerteti e szabályokat. Ezek szerint Stan-

caro ekkor már oly messze járt a keresztény hagyományoktól, hogy elvei mindenütt heves ellenzésre találtak.²¹ Pinczowból a königsbergi egyetemre menekült és ott azonnal belekapcsolódott az ú. n. Osiander-vitába. Az egymással szembenálló felek a megváltásról vitatkoztak. A disputa folyamán Osiander egyetemi tanár azt állította, hogy Krisztus csak isteni természeténél fogva volt megváltó. Stancaro a másik végletbe esapott át. Szerinte „*contradictio in terminis*” azt állítani, hogy Krisztus mint Isten jár közben értünk Istennél.

Az Úr Jézus csak emberi természete szerint lehetett üdvözítője az emberiségnek. Innét már csak egy lépés vezet a következő tételhez: Krisztus nem lehet tagja a Szentháromságnak, mert ember. Ennek következtében nincs három személyű Isten, nincs Szentháromság. Igaz ugyan, hogy a szillogizmus utolsó menetét kezdetben nem domborította ki ily élesen, de később amerre ment, Stancaro mindenütt a szabadelvű antitrinitarizmusnak lett szál-láskészítője. Az *Apologia contra Osiandrum* (1551) és a *Liber de Trinitate et Mediatore* c. műveivel magára haragította az akkori katolikus és protestáns ortodoxiát és Königsbergből az Odera melletti Frankfurtba volt kénytelen menekülni. Mivel itt sem volt nyugta, a brandenburgi fejedelem magát Melanchtont kérte fel döntésre, aki 1553-ban a „*Responsio de controversiis Stancari*” című könyvében oly éles bírálattal alá vette a szabadelvű teológust, hogy az jobbnak látta Frankfurtot is elhagyni. A megszegényített olasz ettől kezdve nagy ellepsége lett Melanchtonnak és minden alkalmat megragadott, hogy kimutassa ellenszenvét a nagy német reformátorral szemben. Kálvin a következőképen leplezi le az igazgága Stancarót: „Könnyű átlátni, hogy miért eszelte ki ily nagy ember megtámadását! A gyermek is látja, hogy te egy ilyen ellenfél által hírnévre akartál szert tenni; a Melanchtonnal való vitát ugyanis kétségtelenül megtiszteltetésnek kell tartanod.”²² Európában egyre erősödött a Stancaro ellenes hangulat. Melanchton *Responsiója* után 1554-ben megjelent egy másik ellenirat is: *Confessio Gerana contra Stancarum* címen, 1555-ben pedig Mörlin königsbergi egyetemi tanárnak *Historia Osiandrismi et Stancarismi* c. polemikus műve. Ezután következett az erdélyi szereplés.

Stancaro itt is súlyos kudarcot vallott, mint majd látni fogjuk. Miután Erdélyben többé sehol nem fogadták be, kénytelen volt Lengyelországba menekülni. 1559-ben már kétségbe vonta a Szentlélek isteni voltát is. 1560-ban a vilnai zsinaton nyíltan megismételte tanait. Ekkor már Kálvin is tollat fogott és könyvben cáfolta meg Krisztus közvetítői szerepére vonatkozó tévelygéseit. Hiába írt Kálvinhoz békítő leveleket Ossolinus és Stadnitzki,²³ a vihar kitört, Stancarónak sehol nem volt már maradása. Pinczowban, régi búvóhelyén Statorius Péter adott ki egy könyvet: *Brevis Apologia Petri Statorii Galli ad deluendas Stancari cuiusdam*

calumnias, quibus ipsum privatim Statorium, publice autem universam Christi ecclesiam recte de mediatore Jesu Christi sententem, obruere conatus est. (Pinczow, 1560). A lengyel királyi udvar papja, Lismanini is szembeszállt vele 1563-ban: *Brevis explicatio doctrinae de sanctissima Trinitate, quam Stancaro et aliis quibusdam opposuit.* Bullinger veje, Simler 1563-ban *Responsio ad maledicum F. Stancari librum adversus ecclesiae Tigurini ministros de trinitate et mediatore Jesu Christi* címmel igen kemény hangon támadt Stancaro ellen, aki közben elhitette a lengyel szabadelvűekkel, hogy ugyanazt tanítja, mint a helvét reformátorok. Természetesen ez ellen ők hevesen tiltakoztak és a legesúlyabb jelzőkkel peccsételték meg a félrevezető álnok olaszt. — A katolikus ellenreformáció éharcosa, Hosius bíbornok 1564-ben kettős irányú támadást indított a protestánsok ellen: leleplezte a stanca- rizmust, de e veszélyes eretnokség forrásául a helvét reformátorok szabadelvűségét jelölte meg: „*Iudicium de censura ministrorum Tigurinatorum et Heidelbergensium de dogmate contra adorandam trinitatem in Polonia sparso.*”

1568-ban megjelent az ellenirat is. A bevezetésben Bullinger megcáfolja a helvétek ellen irányuló katolikus vádat; a második részt Simler írta. Hivatkozik az 1563-ban kiadott Stancaro elleni iratára, majd igen fontos adatokat közöl a lengyel és a magyar unitarianizmus kialakulásához. Megtudjuk, hogy az akkor Lengyelországban tartózkodó Biandrata, Aleiati és Gentilis csak látszólag kárhoztatták Stancarót, alattomban igazat adtak neki és ők maguk is hirdették azt, hogy Krisztus istensége kisebb az Atyáénál és így csak alárendeltebb természete szerint volt közbejárónk. Ugyanakkor vallották még azt is, hogy csak egyedül az Atyát lehet Istennek hívni. Új nevet is használtak: „antitrinitarius”, de igazi nevük — Simler szerint — a „triteista”. Ochinus lengyelországi útja alkalmával e szabadelvű társaság két részre szakadt. Az egyik tábor megmaradt triteistának Gentilis Bálint, majd a francia születésű Statorius Péter vezetése alatt; a másik az ú. n. „samosetanusok” tábora volt, élén Paulus Gergellyel. Ők már nyíltan vallották azt, hogy Krisztus nem öröktől való Isten és nem létezett, mielőtt Máriától született. Naponta új orákulumokat koholtak, azt jósolván, hogy két év múlva — miután a zsidók és törökök Krisztushoz tértek — beköszönt az ezerévig tartó aranykor. A samosetanusok száma Erdélyben egyre nő. Vezérük Simler tudósítása szerint valami Dávid Ferenc, aki nem más, mint egy „illusztrált Servet.” Istentelen tanait egy hitvány nyomdász. Szentháromságot becs-mérlő képekkel együtt nyomatta ki, de az Úr Isten halállal büntette! Bullinger és Simler együttes művének címe: *De Aeterno Dei Filio Domino et Servatore Nostro Jesu Christo et de Spiritu Sancto, adversus veteres et novos Antitrinitarios, id est Arianos, Tritheistas, Samosatenianos, et Pneumatomachos, libri quatuor.*

Simler még 1575-ben is dícséri Balassa Jánost, hogy harcol az igaz ortodox hitért és nemcsak a törökök ellen, hanem azok ellen is, akik Krisztust „örök istenségétől megfosztani igyekeznek”, mint Servetus, Blandrata és Dávid Ferenc.²⁴

Talán kevés olasz cinquecentói reformátor volt, aki ily nagymérvű és egész Európára kiterjedő polemia gyújtópontjába került volna. Két okból kellett a stancarizmussal hosszabban foglalkoznom. Egyrészt azért, hogy erdélyi tartózkodásának jelentőségét és európai távlatait jobban szemlélhessük, másrészt — és ez a jelen tanulmányban fontosabb — meg akartam cáfolni azoknak a véleményét, akik Stancarót nem tartják szabadelvű antitrinitáriusnak. Nálunk Révész Imre hirdette ezt legfeltűnőbbén. Ő egyenesen úgy mutatta be Stancarót, mint aki különleges krisztológiáját a Trinitas-tan megóvása érdekében hirdette volna. „A Szentháromság tanához szigorúan ragaszkodik ugyan — írja — s éppen a három személynek teljesen egyenlő istenségét félti attól, ha a közbenjárás emberi művében a Fiú-Istennek is rész tulajdoníttatik.”²⁵ Ezen véleményét egy másik helyen még világosabban fejtegette: „Stancaro épp a trinitasnak és Krisztus abszolút istenségének érdekében tanította azt, amit tanított.”²⁶ Révész állítását nem tudom elfogadni. Mind maga Stancaro, mind kortársai, mind pedig a róla szóló külföldi szakirodalom amellettszól, hogy Stancaróban az első északolaszországi vándor-reformert lássuk, aki Pádovából hozta magával a Szentháromság-tagadásról szóló eretnekséget. A sok érv közül itt csak arra a rendkívül fontos levélre utalok, amelyet Stadnitzki Szaniszló írt Kálvinnek és a lausannei híveknek. Eszerint Stancarónak külön nézete volt a Szentháromságról és az Üdvözítőről. Míg ő Lengyelországban tartózkodott, hívei el is fogadták nézeteit, de mialatt Erdélyben járt, a szabadelvű lengyel hívek elhatározták, hogy megdöntik Stancaro anti-trinitárius tanait.²⁷

Matteo Gribaldi.

A vallásos színezetű „movimento razionalistico” másik szellemi irányítója a páduai jogi kar európai hírvű professzora: *Matteo Gribaldi di Mofa* volt (1510?—1564). Ez a páduai neveltetésű humanista a francia megszállás alá került Turinban és Chienben ismerkedett meg először a protestáns mozgalommal.²⁸ 1543-ban Grenoble-ban még látták szentmisére járni, de 1548 óta — a páduai feljegyzések szerint — a diákoknak feltűnt, hogy távortartja magát mind a katolikus, mind a protestáns istentiszteletektől. Az okot az utóbbihoz az ú. n. „Spiera-ügy” szolgáltatta. Francesco Spiera ügyvédet, a legelső olasz kálvinisták egyikét Gribaldi jól ismerte. A magyarországi ifj. Pier Paolo Vergeri-óval együtt gyakran meglátogatta ügyvédtársát a Pádúához közelfekvő Citta-

dellában. Az Inquisitio miatt Spiera ugyan megtagadta új hitét, de szíve mélyén továbbra is hitt a kálvinista predestinációban. Gribaldira leírhatatlan hatással volt a halálos ágyán lelki-kínokban vonagló ügyvédnek utolsó órája. Az 1550-ben megjelent „*Francesci Spierae ... Historia a quattuor summis viris summa fide conscripta*”. (Basileae MDL) c. könyv 33—56. lapját Gribaldó mint szentanu írta meg és benne Spiera lelki diagnózisát pontosan felvázolta. A páduai jogprofesszor, látván azt a lelki tusát, melyet a rideg kálvinizmus okozott a lényegénél fogva derűs olasz lelkületben, szembefordult a helvét reformációval és Servet nyomdokain haladva állást foglalt Kálvin rendszere ellen!

A genfi reformátor iránti ellenszenvét még csak tüzelte Servet meghurcoltatása. 1553. okt. 19-én Lelio Socino Páduába érkezett és Gribaldi házában lakott. Amerbach diák leveléből tudjuk, hogy a két olasz állandóan a genfi eseményekről tárgyalt. 1553. okt. 27-től, Servet kivégzésének napjától kezdve Gribaldi nyílt támadásba lépett Kálvin ellen! Észak-Itáliában az ő nevéhez fűződik Servet tanainak terjedése. A pogánykodó páduai tudósok nagy örömmel fogadták az új tanokat és spanyol orvostársukat készségesen támogatták az irányú törekvésében, hogy a világegyetemben ne maradjon semmi csodás, semmi érthetlenség. Szentháromság-tagadása, valamint féktelen bibliai radikalizmusa miatt a velencei Inquisitio és a Senatus eltiltotta Gribaldit az egyetemi fiatalság nevelésétől. Előbb Páduából, később Genfből is száműzték. Ott az olasz protestáns eklézsiával gyűlt meg a baja; Kálvin is annyira elfordult tőle, hogy az egyik összejövetelel tüntetően nem fogott vele kezét. 1558-ban Kálvin ezeket írja Vermiglinek: „*Gribaldus semina quaedam suorum errorum sparserat*” (Opera Calvini XVII. col. 176.) Melyek voltak hát a „konkolyhintő” Gribaldi tanai? Isten végtelenül egyszerű szellem. Ne nevezzük őt személynek, mert a „persona” magában foglalja a változást. Aki Isten belső világában személyiséget vél felfedezni, eleve lerombolja az ő egyszerűségét és változatlanságát. Ha magát a személyiség fogalmát is így kiküszöbölte, előre várható Gribaldi teológiájában, hogy a Szentháromságnak még csak árnyéka sem marad meg. Szerinte óriási káromlás lenne, ha az Istenség állagának fogalmi körét kibővítenék és azokat a tulajdonságokat, amelyeket esakis az egy élő Istenről szabad állítanunk, több személyre is átruháznók. Az Atya, Fiú és Szentlélek egymástól lényegileg különböznek és köztük nincs egyenlőség. Igazi és tulajdonképeni Isten csak az Atya. A Fiú és a Szentlélek nem magától való és nem örök lényeggel bíró „istenek”.

Az egyik genfi polgár, Girolamo Varo a következőket jegyzi fel: „*on disoit que le Diable avoit engendré Servet, Servet engendré Farges (Gribaldi), Farges engendré Paul (Alciati), Paul plusieurs autres.*”²⁹ Gribaldi tanai valóban gyorsan terjedtek.

Hozzánk Alciati és Biandrata hozták el. Teóriájának lényegével, az ú. n. „essentior-Essentiatus” tannal még találkozunk a díteista Dávid és a triteista Egri Lukács teológiájában!

Biandrata György.

Gribaldi legszűkebb baráti köréhez tartozott *Alciati Pál* és *Biandrata György*. Az előbbiről keveset tudunk. Katona volt (generális?). Magas életkora miatt döntő befolyással nem lehetett a hazai unitárius mozgalomra. Nevét mégis meg kell említenem, mert — mint látni fogjuk — ő volt az egyik összekötő-kapocs Észak-Itália és Erdély között. Hosszasabban kell azonban megállnunk *Biandrata Györgynél*, mert ő nemcsak az összekötő kapocs szerepét töltötte be, hanem valóságos forrása volt a magyarországi szabadgondolkodásnak. Saluzzóban született 1515-ben.³⁰ Páduában tanult. Az ottani egyetemen nyerte el a természet- illetve orvostudományi doktori címet. Külföldi útja alkalmával eljutott a lengyel királyi udvarba is. Itt az olasz származású királynénak, Bona Sforzának lett udvari orvosa. Lengyelországból Erdélybe ment, Izabellához; innét újra Itáliába utazott, míg azután az Inquisitio ki nem tiltotta a Fél-sziget területéről. Ezután északnak vette útját, majd Erdélyben telepedett le. Igen fontos számunkra Biandrata svájci tartózkodása. Itt ismerkedett meg Kálvinnal, aki csakhamar felismerte benne a nyughatatlan racionalistát. Kedves modrával meg tudta nyerni még ellenfeleinek tetszését is, oly annyira, hogy azok csak később vették észre Biandrata igazi szándékát. „Tekerődő kígyóként körül akart fogni engem”, írja Kálvin 1558-ban Lismanininek. Ellenfelei hamar észrevették, hogy ő is, — mint Gribaldi — Servet követője. A „genfi codex” 113. lapján „Schediasma” felírású jegyzék olvasható: Biandrata nézetei. Kálvin kezeírása is megtalálható rajta: „*Servetica deliria Georgii.*”³¹ Az ily és hasonló jellegű kijelentések miatt személyes biztonságát veszélyeztettnak látta és ezért Alciati kíséretében titkon elhagyta Genfét. Aggodalma nem volt alaptalan. Ügypár nap múlva, 1558. május 18-án tárgyalta a genfi városi tanács. A döntés értelmében az olasz egyház minden tagjának számkivetés, illetve elfogatás terhe alatt alá kell írnia a kálvini hitvallást, amint ezt Kálvin összes munkáinak XVII. kötetében a 2870. szám alatt olvashatjuk. Genfből Bernen és Zürichen át Lengyelországba ment. Kálvin már előre felhívta a lengyel reformátorok figyelmét: „Aki nem akar megcsalattatni, kerülje ezt a pestist.”³² Csakhogy Biandratanak Lengyelországban nagyobb szerencséje volt, mint Genfben. Statorius Péter 1559. aug. 20. már azt írta Kálvinnak, hogy Biandrata orvosi tudománya és feddhetetlen jelleme miatt mindinkább növekedő tekintélynek örvend. Ez még jobban felbőszítette Kálvint és egyik munkájának új kiadatását szántszándékkal Biandrata pártfogójának, a lengyel Radziwil hercegnek dedikálta és

benne a legkeményebb jelzőkkel illette az olasz doktort. A herceg Pinezowon Biandrata ügyének megvizsgálására külön zsinatot hívott össze.

Conciger superintendens nyilatkozata szerint Kálvinnak nem volt igaza, mert Biandrata Servet őrzöngéseitől oly messze van, hogy tételeit nagy örömmel cáfolgatta (alighanem félrevezette hallgatóit). Radziwil herceg mindent megtett, hogy Kálvint kibékítse Biandratával; a közvetítésre Bullingert kérte fel. Azonban mindkét reformátor erélyesen visszautasította a közeledést: egyik sem tartotta őszintének viselkedését és megtérését.³³ A gordiusi eseménnyel végül maga Biandrata vágta ketté. Megunva a folytonos zaklatást, 1563-ban János Zsigmond meghívására másodszor és most már véglegesen Erdélybe költözött át.³⁴ — Nagy vonalakban ez volt az a keret, mely Biandrata életét erdélyi tartózkodásáig átfogta. De mi volt teológiai nézete, — miből állt az a „deliria Georgii”, mely ellen Kálvin annyira harcolt; és milyen hely illeti őt az unitárizmus fejlődésében? Az 1560-as évekig Servet tanai voltak az irányadók a szabadelvű keresztények között. A lengyel unitáriusok egy kis árnyalattal tovább mentek és Isten egységének hirdetése mellett tagadták a Szentlélek istenséget és a gyermekekresztelés jogosultságát. Krisztológiájuk elfogadta Jézus kettős lényegét és a praexistenciának tanát. Az egész irányt Farnovski Stanislav nevére *farnovianita* mozgalomnak hívták. Biandrata nézete ehhez állt legközelebb. Valamivel liberálisabb volt Farnovskinál, de mindig harcolt a szélsőséges „non adoramus”-tan hirdetői ellen! Átmenet volt a két végpont között. Trechsel szerint Biandrata az objectiv antitrinitárizmusnak volt legnevezetesebb képviselője. Vagyis elvetette a trinitas és a substantia fogalmát; üres spekulációnak tartotta az egész Szentháromságtant és minden isteni jelleget az atya: pater fogalmában összpontosított.

Hogy már Genfben is ily nézetei voltak, bizonyítják azok a kérdései, amelyeket Kálvinnak tett fel. „Carissimo Joanni Calvino praeceptoris Georgius Blandrata.” — „Cum Jesus mundo alium Deum praeter Patrem suum nusquam manifestaverit... quaeritur: An quaerendus nobis alius Deus praeter Patrem Domini nostri J. Christi... Iterum eum ait: Hoc est vita aeterna, ut eredant in te solum verum Deum... non ait eum personam, sed solum verum Deum”... A legfőbb nehézsége tehát így hangzik: A Szentírás alapján áll-e az a hívő, aki az Atyát, mint személyt imádja? Kálvin hiába adott választ, Biandrata sohasem nyugodott meg, minden alkalomból előlről kezdte a vitát. „Phreneticus ille (sc. Biandrata) quum mihi toto anno molestus fuerit, non tam graviter offendit impiis suis deliriis, a quibus eum revocare studui, quam sua perfidia...”³⁵ írja róla Kálvin. A farnovianita objectiv antitrinitárizmust Biandrata terjesztette Erdélyben. A gondolatnak megnyerte Dávid Ferencet és körét. Az együttes

munka azonban nem tartott sokáig. Dávid új eszmék befolyása alá került, szembefordult régi bajtársával és a „non adoramus”-tanak lett fanatikusa. Ekkor Biandrata Socino Faustohoz folyamodott segítségért. Amikor azonban ez is új utakon kezdett járni, végleg visszavonult a teológiától és diplomata, illetőleg orvosi hivatásának élt az erdélyi fejedelem udvarában élete végéig.

Paruta Miklós.

Az északolaszországi szabadelvű társaságnak meg kell említenem még egy tagját, *Paruta Miklóst*. Itáliai éveiről alig tudunk valamit. Sand azt írja róla, hogy a velencei inquisitio őt is üldözte, mint a többi szabadelvű olaszt. Svájcban és Lengyelországban hűséges kísérője volt Biandratának.³⁶ Őt és Gentilist tartotta mesterének, Erdélybe is ő vitte be legelőször Biandrata tanait. Amikor azonban Paruta esatlakozott Sommer, Neuser és Palaeologus „non adoramus” teológiájához, Biandrata egyre bizalmatlanabb lett vele szemben és amikor ez a veszélyes mozgalom a maga teljességében kibontakozott, Parutát már nem tartotta követőjének. Mindez azonban csak az 1571-ik évtől kezdve történt és az erdélyi szabadelvű mozgalom történetéhez tartozik. Ami svájci és a lengyelországi időszakot illeti, Paruta legfőbb állítása a már említett *patrotheos* volt.

A fentemlített „*Collegia Vicentina*” csak kezdet volt. A katolikus inquisitio szétugrasztotta a szabadelvűek táborát. De 1550 szeptemberében újabb szervezkedésnek a híre futott végig Észak-Itáliában. A „*Collegia Vicentinát*” ugyanis a „*Collegia Veneta*” váltotta fel. Ezen a 14 napig tartó velencei zsinaton mintegy 60 olasz és svájci reformátor vett részt. A jelenlévők a legradikálisabb újításoktól sem riadtak vissza. Tagadták az angyalok létezését. Azt hirdették, hogy csak egy ördög van „a testi okosság”, az ú. n. „*prudencia humana*”. A határozatok kilencedik pontja elárulja, hogy mily materialista lelkületűek voltak a zsinat tagjai: „az emberi mag Istentől azt a képességet nyerte, hogy létrehozassa mind az újszülött testét, mind annak lelkét.” E szélsőséges traduciánus álláspontnak szintén lett magyar visszhangja.³⁷

Az északitáliai szabadelvű mozgalom, mint látjuk, elsősorban a keresztény dogmarendszert akarta megváltoztatni, *érthetővé* tenni. A reformátorok nem voltak mindenben egységesek. A kezdeti törekvések, próbálkozások után fokenként történt az előbbrejutás. Mindegyik újító más és más szempontot emelt ki és új irányba terelte az érdeklődést. Ha már most ezeket az irányokat összefoglaljuk és rendszerbe szedjük, a következő képet kapjuk az itáliai szabadelvűek mozgalmáról.

1. *Stancarismus.*

2. *Konzervatív irány.* Idetartozott Gribaldi és köre. Később a konzervatívok két ágra szakadtak. Az egyikhez a *triteisták*, a másikhoz a *diteisták* tartoztak. Az előbbieket a trinitas-tanra alkalmazták azt az aristotelesi elvet, hogy „ahány személy, annyi természet”. Ez a Szentháromságra nézve azt jelenti: Isten három személy! Akkor három természet is van benne; de ezek fajlag együtt alkotnak egy lényt. Amint három ember az egész emberfaj képviselője, úgy a három isteni személy is fajlag egy lényt: az Istent képviseli. A triteisták csak a két személynek, a Fiúnak és Szentléleknek az Atyával való egyenlőségét vonták kétségbe.¹³ A diteisták azonban a Szentlélek istenségét is tagadták!

3. *Szocinianizmus.*

4. *Radikális irány* a velencei zsinat útmutatása szerint.

A magyarországi szabadgondolkodási mozgalom szerves kapcsolatban volt az itáliaival. Miután feltártuk az itáliai forrásokat, nézzük meg most azt, hogy hogyan keletkezett és mivé fejlődött a magyar-olasz kapcsolatok e legliberálisabb hajtása a hazai reformátorok berkeiben!

(Folytatjuk.)

BARLAY SZABOLCS

¹ Egyetemi pályadíjat nyert tanulmány. — ² Az Aristoteles-magyarázatok kérdéséről részletesen tárgyaltam a *Pádua szellemi élete a XVI. században* c. kéziratos doktori értekezésem 55. lapján. — ³ H. Busson: *Les sources et le développement du rationalisme dans la littérature française de la Renaissance* (1533—1601) Paris, 1922. 31 l. — ⁴ Dide: *Michel Servet et Calvin*. Paris 1914. 42. l. — ⁵ V. ö.: Dersi K. Ferenc: *Unitárius nézetek fejlődése a k. korban*. Keresztény Magvető. 1906. XII. évf. 103. l. — ⁶ Aranyos Rákosi Székely Sándor *Unitária vallás története Erdélyben* c. művében pl. ezt írja a társaság programjáról: „... több értelmes tudósok elméji oda hajlának, miszerint egy minden homálytól ment, tiszta és a józan értelemnek mosolygó vallás alapítanék” ... (56. l.) — ⁷ Érdekes adatot találunk Ochino naplójában magyarországi útjára vonatkozóan: „In gleicher Weise kehre ich auch, da ich keine reine Kirche gefunden habe, nach Ungarn zurück, und hoffe, dort mit Gottes Hilfe selbst eine Kirche gründen zu können...” Közölve Benrath tanulmányában: *Ochino*, Leipzig, 1875. 319. l. — ⁸ K. Benrath: *Bernardin Ochino von Siena*. Brunswick 1892. *D. Cantimori*: Bernardino Ochino, uomo del Rinascimento e riformatore, Pisa, 1929. — ⁹ V. ö. F. Trechsel: *Die prot. Antitrinitarier vor Faustus Socin*. II. Heidelberg, 1844. 77. l. — ¹⁰ Rosius de Porta: *Historia Reformationis Ecclesiarum Ehaeticarum*. Chur, 1771. II. k. 83—86. l. — ¹¹ Kálvin eme magatartását gyakran kiprédikálta Pázmány is. V. ö. Révész tanulmányát: „*Méliusz és Kálvin*”. Erdélyi Múzeum, 1936. — ¹² V. ö. Audin: *Vie de Calvin* II. 325. l. Az eredeti kézirat a párisi levéltárban: Collection Dupuy, 101—102. sz. — ¹³ Servet tudományos munkáiról fontos adatokat közöltek Tollin Henrik sorozatos cikkei: *Servet als Geograph*, *M. Servet der Entdecker des Blutumlaufs*, *Das Lehrsystem M. Servets*, stb. — ¹⁴ V. ö. Tollin-Simén: *Servét Mihály jellemrajza*. Kolozsvárt, 1878. — ¹⁵ Servet: *Restitutio Christianismi*. 169—170. és 670. l. — ¹⁶ L.: Tollin-Simén id. m. 29. l. — ¹⁷ Restit. 398. l.: „Constantino Imper. facto tunc monacho et Sylvestro in Papam Regem converso, necesse fuit, faciem orbis inverti”. — ¹⁸ L.

Delio Cantimori cikkét az „Enciclopedia Italiana“ XXXI. k. 1015. l. —
 * E. M. Wilbur: *Faustus Socinus: an estimate of his life and influence.* (Bulletin of the International Committee of Historical Sciences.) 1933. 18. sz. —
 Cantù: *Eretici d'Italia.* Torino, 1865. II. 486. l. — * A filozófia és a vallás szoros kapcsolata averroesi hagyomány volt. V. ö. Gauthier: *Accord de la Religion et de la Philosophie Traité d'Ibn Rochd (Averroes) sur les rapports de la religion et de la philosophie.* Paris, 1909. — * V. ö. Krasinski: *Geschichte der Reformation in Polen* 82. l. — * Idézi Stähelin: *Calvin.* IV. 48. l. (Elberfeld, 1863.) V. ö. Borbély: *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története.* 34. l. 1. jegyzet. — * V. ö. Ráth György: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció.* Irod. Közl. 1896. 277. l. — * L. Eckhardt S.: *Az ismeretlen Balassi Bálint,* 46. l. — * Révész I.: *Méliusz és Kálvin, viszonyuk a Stancaro elleni harcban a Szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben.* Erdélyi Múzeum. 1936. 117. l. — * Révész I.: *Debrecen lelki válsága.* Századok, 1936. 54. l. — * Mind Stadnitzki levelei, mind pedig Kálvin egyéb, Stancaróra vonatkozó kitételei a „Calvini Opera“ XVII. és XIX. kötetében találhatók meg. 2931, 3098, 3232, 3290, 3336. sz. alatt. V. ö. Ráth György: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció.* ItK. 1896. 280. l. — * Részletesen bemutattam őt és műveit „Pádua szellemi élete a XVI. században“ c. tanulmányom III. fejezetében: 89—95. és a IV. fejezetben: 123—124. lapon. — * F. Ruffini: *Il giureconsulto chierese: M. Gribaldi di Mofa e Calvino.* Riv. di St. diritto ital. 1928. 256. l. — * Heberle: *Aus dem Leben von G. Blandrata.* Tübinger Zschr. 1840. IV. 135. l. A Blandrata-családról l. Galiffe: *Notices généalogiques sur les familles genevoises.* I. 357. l. — * Biandrata svájci tartózkodásáról l.: *Diarium Tubingense.* (Tübinger Zschr.) 1840. IV. és *Calvini Opera* XIX. k. 3563. sz. — * Kálvin és Biandrata viszonyát részletesen tárgyalja Trechsel: *Die protestatischen Antitrinitarier vor Faustus Socin.* II. k. 467. l. és Stähelin: *Johannes Calvin.* II. k. 332. l. skv. A lengyelországi szereplésre vonatkozó adatokat v. ö. Lubieniec: *Historia reform. Poloniae* (1685). — * Kálvin, Bullinger és Radziwil levelezését l. Ráth Gy.: *Bullinger Henrik és a magyar reformáció.* ItK. 1896. 278. l. — * V. ö. Malacarne: *Commentario delle opere e delle vicende di G. Biandrata.* Padova, 1814. — * Trechsel: i. m. II. k. 303. l. — * Sand: *Bibliotheca Antitrinitariorum.* Freistadii, 1864. 18. l. — * A vicenzai és velencei zsinatról pontos leírást ad K. Benrath: *Wiedertäufer im Venetianischen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts.* (Theologische Studien und Kritiken 1885. 21. l.) Ugyancsak Benrath: *Geschichte der Reformation in Venedig.* (Schr. des Vereins f. Reformationsgesch.) Halle, 1886. O. Fock: *Der Socinianismus.* Kiel. 1847. 133. l. Dunin-Berkovski: *Die Gruppierung der Antitrinitarier des 16. Jahrhunderts.* Scholastik, VII. 1932. 509. l. Igen fontos Trechsel: *Die protestantischen Antitrinitarier.* Heidelberg, 1844. II. k. 1. sz. melléklet: „Historisch-kritische Beleuchtung der sogenannten Collegia Vicentina“. — * V. ö. Schütz Antal: *Dogmatika.* Budapest, 1937. I. k. 392. l.